

A MAGYAR ŐSKÖLTÉSZET

VOIGT Vilmos

Mint hogy több alkalommal is foglalkoztam idetartozó tudománytörténeti kérdésekkel (főként az ősvallás és az ősköltészet fogalmaival), ezt vélhetőleg most nem kell megismételnem. Legfeljebb azt mondhatom, hogy megítélésem összképe máig sem változott. Az a benyomásom, hogy igen kevés valóban új és hiteles, idetartozó adat került elő az utóbbi évtizedekben a magyar folklorisztikában, a magyarázatok módszere pedig mit sem változott, sőt tovább szűkült.

Szerencsére nekem most csak a magyar „ősköltészet” fogalmát kell használnom, ami gyakorlatilag körülbelül a magyar „népköltészet” előzményeire utal. Bármilyen aktualizált képet fogalmazunk meg erről – rögtön szembe tűnik, hogy a magyar népzene, a magyar néptánc, a magyar néphit és népszokások, legkivált a magyar népművészet hasonló áttekintésének szokásos megoldásai ettől lényegesen különböznek, sőt egymáshoz képest is igen változatosak, ha éppen nem egymásnak ellentmondóak. Természetesen azt senki sem gondolhatja, hogy például a honfoglalás kori temetők adataiból automatikusan következtethetünk a népdalok vagy a néptánc (vagy akár a közmondások) korai történeti rétegződésére – ám a *transzkódolás* és a tágran értelmezett *intertextualitás* minden történeti korban tény: lehetetlenség lenne, hogy a néphit teljesen más rendszerű legyen, mint a népszokás, a szokásköltészet stb. Sajnos, az ilyen összefüggések tudatos és precíz megvitatása nálunk mind ez idáig nem következett be, sőt az erre vonatkozó igény is igazán csekély maradt. Még azt is előzetes megjegyzésként említeném, hogy a magyar „ősköltészet” megnevezés voltaképpen a honfoglalás előtti korokra (és nem például az Árpád és Szent István közötti évszázadra) vonatkozik. És akkor „mindenki” költészeteként értelmezik. Régészeink, történészeink számára evidencia, hogy már a honfoglalás előtti időkben is voltak társadalmi különbségek az uralkodó réteg(ek) és a köznép között. (Legtöbbször a nyelv és a vallás ilyen megoszlását, végül is tehát az életmód különbségeit szokás említeni.) Ősköltészet-kutatóink azonban nem szoktak ilyen különbségekkel számolni. Például fel sem vetették, hogy a „regösének” – amit általában szokásos a honfoglalás előtti időkre visszavezetni – ott és akkor (!) vajon melyik társadalmi réteg körében volt használatos?

Gondolom, mások is panaszkodnak a mostani „ötlapos” előadások szűk keretei miatt. Ez a megoldás még lexikoncímzavainkhoz képest is igen szűkös, és sem igazi adatolást, sem igazi érvelést nem tesz lehetővé. Pedig hazai és külföldi lexikonokban, kézikönyvekben néhány

folkloristánk az utóbbi évtizedekben igen meggondolandó konstrukciókat vázolt fel – ám ezek itthoni (vagy külföldi) diszkussziója nem következett be.

Elsősorban a millicentenárium idején sok olyan tudományközi megbeszélés, konferencia volt, gyakran kiadványokkal, amelyekben néprajzkutatók és folkloristák is részt vettek. (Ez egyébként nemzetközi keretekben sem olyan ritka, mint gondolnánk.) Ám itt leginkább egymásmellettséget és nem együtt gondolkodást vehetünk észre. Hazai kézikönyveink közül a Kristó Gyula szerkesztette *Korai Magyar Történeti Lexikon* (1994) nyújtotta volna a legjobb alkalmat erre. Ám e nagyszabású műben nincs sok folklór, az *irodalom* és a *monda* meg a *regős* címszavak elég tömörek, hagyományosak – és nem folklorisztikai szempontot tükröznek.

Egyébként éppen az *ősköltészet* beemelése a hivatásos kultúra keretei közé – nem is olyan egyszerű dolog. Akadémiai irodalomtörténetünk első kötetének (1964) elején ugyan van „ősköltészet” fejezet, ám ide végül is a körülbelül 1200 előtti korszak egészét értik. Meghatározó tényezőként a szóbeliség/írásbeliség oppozícióját említik: és nem gondolnak arra, hogy a „szóbeli” költészeti műfajok magyar honfoglalás előtt is lehetségesek, és bizonyos módon máig megtalálhatók. Jogosnak tartjuk azt a megoldást, hogy egy irodalomtörténeti áttekintés a maga szempontjai alapján tárgyalja az „ősköltészet” jelenségeit, ám szükség van egy ettől független, önálló, folklorisztikai jellegű áttekintésre is. Erre történt kísérlet az akadémiai néprajzi kézikönyvben (*Magyar Néprajz*). Minthogy csak pár éve jelent meg, már (és még) nem szerepelhetett a közelmúltbeli tudománytörténeti értékelésekben. Az egész könyv konstrukcióját követve történeti szakaszonként (előzmények a 10. századig – középkor – kései feudalizmus – kapitalizmus) mutatta be Szemerkenyi Ágnes előbb a „költészet, szájhagyomány”, a későbbi korokra vonatkoztatva „költészet, szövegfoklór” megnevezéssel illelhető jelenségeket. (Az utóbbi megnevezés újítás, és noha fel lehet fogni, mit ért rajta a szerző – ám diszkusszióra szoruló terminus.) Az itt olvasható áttekintés szerint a mondákat, eredetmondákat a középkorhoz kapcsolhatjuk. Minthogy az említett adatok nem sokban különböznek *A magyar folklór* című egyetemi tankönyvünkben (1998) is leirtaktól – ezeket nem kell itt megvitatnom. A legelső, vagyis „előzmények a 10. századig” főcím alatt szereplő alfejezet megnevezése azonban egyszerűbb és tágabb: „költészet”. Ebben az összehasonlító folklorisztika módszereit ajánlja a szerző, ám igazában a magyar folkloristák, legkivált Solymossy Sándornak az 1920-as években megfogalmazott nézeteit közvetíti. Egyetértően idézi a korai korok magyar sámánizmusát vallókat, igen szkeptikus a magyar „hősepika” meglétét illetően, viszont Vargyas Lajos és Demény István nyomán néhány

(pontosabban két) epikus formulát felsorol. Tartalmilag több epikus motívum is szóba kerül. (Ezek első előfordulását azonban maga a szerző is későbbre, a magyar középkorra datálja.)

Azt mondhatjuk, az akadémiai kézikönyvben Szemerkenyi viszonylag rövid áttekintése józan és közvetítő – jó kiindulópontot ad. Azonban ő sem sorolhatta fel mindazt, amit az „összehasonlító” folklorisztika e tárgyban eddig közölt. És nem élezte ki a magyar folkloristák között e témákat illetően bizony több mint évszázada meglevő tekintélyes különbségeket! (Gondoljunk csak például Király György könyvére (*Magyar ősköltészet*, 1921) – amit Szemerkenyi nem is említ.

Nemcsak időhiányból nem kezdem itt felsorolni azokat a témákat és motívumokat, amelyeket *expressis verbis* az „ősköltészet” korára datáltak folkloristáink. Ugyanis mindegyikük tüzetes tárgyalást érdemelne, ellenvélemények, alternatív megoldások megemlítésével.

Ehelyett ismét hangsúlyozni szeretném egy fogalom, rendezőelv nagy fontosságát. Több mint négy évtizede hangsúlyozom a „műfajhierarchia”-szemlélet hasznát. Azt értem ezen, hogy az egyes költészeti műfajok nem függetlenek egymástól, alá- és fölérendelő viszonyok állnak fenn köztük. Közvetlenül a mai témánk esetében nyilván nem mindegy, hogy milyen műfaj volt meg a mi ősköltészetünkben: verses hősepika, prózai eredetmonda, archaikus küzdelmet tartalmazó mese, milyen formái voltak a „dramatikus”-nak nevezett szokásoknak stb. A műfajhierarchia a hivatásos irodalomban is igen fontos jelenség (lásd például Zrínyi eposzát, a reformkori magyar regényeket, filmvígjátékok szövegeit stb. stb.) – ám a népköltészetben – éppen az írásbeli rögzítés hiányában – még ennél is fontosabb. A műfaj-hierarchia társadalmi rétegenként is különbözik: a tenger fenekéről felhozott föld mint a mai világ színtere, az állatöstől származó gyermek, az új országba vezető szarvas – ezek a történetek biztosan megvoltak a magyar „ősköltészetben” – ám igazán más és más társadalmi igényeknek feleltek meg a társadalmi hierarchia különböző fokozatain. Komplikáltabb a helyzet az építőáldozat témáját illetően, amely régi és különböző műfajokban világszerte ismert. Viszont éppen ezért szinte lehetetlen bizonyítani meglétét az adatolatlan magyar ősköltészetben. Néhány esetben (például csillagnevek) szinte bizonyosnak vehetők ezekhez kapcsolódó igen régi történetek. E témakör azonban – többszöri nekirugaszkodás ellenére is – igazi, a nemzetközi párhuzamokat (például az Európai Nyelvatlasz ALE térképeit) figyelembe vevő áttekintést eddig nem eredményezett.

A műfaj-hierarchia ott is segít az adatok elrendezésében, amikor eddig nem gyakran idevont műfajokat vizsgálunk. Nyilvánvaló, hogy a honfoglalás előtt is voltak szóbeli rejtvényeink, proverbiumaink. Érdekes lenne egyszer végiggondolni: ilyen szövegek közül mit is tételezhetünk fel a honfoglalás előtti korban?

Egyetlen rövid példával jelzem, milyen tanulságos műfaji összekapcsolások vannak, amelyek „történeti” fejlődését ugyan jól látjuk, ám ennek pontos magyarázatát nagyon nehéz akár csak vázolni is.

Erdélyi Zsuzsanna archaikus imáinak első megjelenésekor (1974–1976) a „Hegyet hágék, lőtöt lépék” formula (az 59., illetve 97. szöveg) vált kötetcímmé. Erdélyi idézi ehhez Diószegi Vilmos szibériai útbeszámolójából „A Nagy-havas és a Szív-havas fölmegek rá fölhágok rá” kifejezést. Az *Új Tükör* 1979. szeptember 16-i számában (és később több írásában) Kovács Sándor Iván egy csuvas találókérdést említ, amely „Hágcsót hágtam, Lépcsőt léptem” szövegű és a harmatra vonatkozik. Említi, hogy Pap Gyula 1865-ös *Palócz népköltemények* című kötetében is megvan. Azóta Vargha Katalin kiváló magyar találókérdés-gyűjteményéből (*Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája* – 2010) négy ’harmat’ megfejtésű ilyen találókérdést ismerünk, a legkorábbi közlés 1858-as. A közelmúlt gyűjtéseiben is ismert. Például a Drávaszögben „Hágcsón hágtam, lépcsőn léptem, Aranygyűrűm elvesztettem”. Kibéden ugyanezt a szöveget is ismerik, rokon találókérdések szövegei pedig így kezdődnek: „amint mentem a réten”, „réten mentem, réten jöttem”, „jöttem a réten, mentem a réten”. A szöveg jobban érthető, ha a 18. századi orosz párhuzamokat is ismerjük: ezekben olykor maga a Hajnal, máskor szép leány, Mária Anya, Olena cárevna, Hosszú Orina sétál az erdőben, a mezőben, a széles világon, a vízen, hídon, templomban, városban, vagy csak úgy – körben. Elveszti kulcsait, könyveit – ez a harmat – amit a Nap és a Hold előbb nem találnak meg, később megtalálnak és felszednek.

Az tehát nyilvánvaló, hogy a „hegyre hágok – lejtőre lépek” eredetileg egy találókérdés-kezdőformula, amelynek megfejtése a harmat. Ezt tarthatjuk olyan réginnek, hogy a magyar ősköltészet idejére is tehetjük. Természetesen nem direkt módon a csuvasoktól vagy az oroszoktól tanultuk – a találókérdés-szövegek ugyanis csakugyan világszerte elterjedtek. A kérdés az, mikor került ez az „általában járás” poláris formula az archaikus imába? Egyébként Kölcsey *Hymnusába* is bejutott, csak túl jól ismerjük a vers szövegét ahhoz, hogy észrevegyük: a „bércre hág és völgybe száll” is ugyanez a formula.

Nemcsak archaikus imánkban van még több, történeti-összehasonlító módszerrel elemezhető adat. Már az idézett ima következő mondata is ilyen: „Kő káplonicskát láték, Bellől aranyas Kiiel irgalmas.” (Ezt most azonban nincs érkezőm elemezni.)

A tanulság nyilvánvaló: ha biztosan régi is egy szövegünk, azt nagyon nehéz megmondani, egykor, a magyar ősköltészetben ugyan milyen műfaji rendszerbe illeszthető?